

DR. DARIUS STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

KOKIA KALBA
MOKYTI BALTARUSIUS KATALIKŲ TIKYBOS?
(VIENA XIX a. VIDURIO RUSIJOS VALDŽIOS PROBLEMA)

Šiame straipsnyje analizuojama viena dilema, iškilusi Rusijos imperijos valdžiai Vakarų krašte XIX a. viduryje: kuria kalba valdiškose pradinėse mokyklose turi būti dėstoma katalikų tikyba baltarusiams. Nors 1863–1864 m. sukilimo išvakarėse Peterburge svarstyta galimybė paremti baltarusių etnokultūrinę raidą (taip pat įvedant baltarusių kalbą kaip dėstomąją), tačiau tokia strategija imperijos politiniam elitui neatrodė tinkama, nes kitoks baltarusių tautiškumas nebuvo pripažįstamas, jie tiesiog laikyti trinarės rusų tautos sudėtine dalimi. Tačiau netgi numalšinus sukilimą ne tuoj pat buvo pereita prie katalikų tikybos dėstymo pradinėse mokyklose rusų kalba (toks žingsnis buvo žengtas tik prie generalgubernatoriaus Konstantino von Kaufmano nuo 1865–1866 mokslo metų). Straipsnyje mėginama parodyti, kodėl Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas neįvedė katalikų tikybos dėstymo rusų kalba pradinėse mokyklose. Tam įtakos galėjo turėti dvi aplinkybės: konfesijos ir tautiškumo tapatinimas (katalikybė sieta su lenkiškumu, stačiatikybė – su rusiškumu) bei baimė, jog katalikiški katekizmai gali patraukti valstiečius stačiatikius į katalikybę.

Pasirinktoji straipsnio tema iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti nereikšminga, kai nagrinėjamos tam tikros faktografinės detalės ir nepretenduojama į jokių bendresnių apmąstymus. Iš tiesų toks požiūris nėra visiškai neteisingas. Mėginama patikslinti kai kuriuos jau žinomus faktus, juos sistemingai pateikti, tačiau, kita vertus, ši tema tikrai nėra marginalinė Lietuvos XIX a. istorijoje. Aišku, jog tikybos dėstymas mokykloje yra Rusijos švietimo politikos sudėtinė dalis, tačiau tuo pat metu ši sritis buvo glaudžiai susijusi ir su imperinės valdžios politika Katalikų Bažnyčios atžvilgiu. Šių dviejų tautinės politikos sričių susijungimas ir sukuria tam tikrą intrigą.

Rusijos imperijos modernizacija XIX a. viduryje kėlė naujus uždavinius ir tautinei politikai. Iki to meto nelabai svarbus valstiečių, sakytume, etnokultūrinės ir politinės raidos būsimas modelis tapo nemažu galvos skausmu imperijos valdžiai. Aktualia problema tapo ne tik lietuvių (ir žemaičių) ar latvių, bet ir baltarusių, ypač ukrainiečių (mažarusių) etnokultūrinė, o vėliau – politinė orientacija. Pastarosios dvi nedominuojan-

čios etninės grupės, kaip žinoma, rusų politinio bei intelektualinio elito paprastai nelaikytos savarankiškoms, o tik viso labo trinarės rusų tautos sudėtine dalimi.

Pasirengimas baudžios panaikinimo bei kitoms „didžiosioms reformoms“ vertė valdžią rūpintis ir valstiečių švietimu. Todėl kartu su baudžios panaikinimo rengimu prasidėjo ir švietimo reformos projektavimas. Šiame straipsnyje nenagrinėjame visų švietimo reformos peripetijų ar atskirai lietuviškos mokyklos galimybių. Šie klausimai istorinėje literatūroje jau ne kartą detalai aptarti. Gal tik šį tą patikslinsime. Dėmesys čia sutelktas į dilemą, kuria kalba katalikų tikybą dėstyti baltarusiams. Žinoma, taip keliant klausimą, negalima ignoruoti ir valdžios požiūrio į galimybes mokytį šios kalbos¹ kaip atskiro dalyko ar net įvesti ją kaip dėstomąją kalbą.

Septintojo dešimtmečio pradžioje „neistorinių“ nedominuojančių etninių grupių kalbų visuomeninis statusas dar nebuvo nustatytas. Istorinėje literatūroje jau rašyta apie gana palankų tuo metu valdžios požiūrį į ukrainiečių kalbą. Būta balsų, siūlysių ne tik nediskriminuoti ir baltarusių kalbos, bet netgi ją paremti. Tokie „tautinės politikos“ receptai, kilę iš principo *skaldyk ir valdyk*, buvo svarstomi ir Peterburgo koridoriuose. 1862 m. pradžioje nežinomas autorius įteikė Aleksandrui II siūlymus, kur buvo dėstomi kaip tik šie principai. Šiuo atveju rašto autorystė gal ir svarbus, bet vargu ar svarbiausias klausimas. Daug svarbiau tai, jog caras neišmetė šių siūlymų, bet tų pačių metų vasario 25 d. juos perdavė vidaus reikalų ministrui Piotru Valujevui, o šis jau panorą sužinoti Kijevo ir Vilniaus generalgubernatorių reakciją. Vadinasi, tie siūlymai carui neatrodė *a priori* absurdiški ar netinkami.

Šiame rašte buvo siūloma valdžiai Vakarų krašte remtis vietiniais „elementais“ – „mažarusiais, baltarusiais ir lietuviais“. Svarbi vieta turėjo tekti švietimui. Buvo siūloma steigti kuo daugiau mokyklų, kur būtų dėstoma šiomis kalbomis, parengti ir išleisti atitinkamus vadovėlius ir Naująjį Testamentą, įvesti kaip atskirą dalyką šių „tarmių“ mokymą vidurinėse ir aukštosiose mokyklose, skatinti pamokslus jomis, versti vyriausybės nutarimus, spausdinti straipsnius, nepersekioti šių kalbų, o elgtis taip pat kaip su didžiarusių literatūra ir t. t. Žinoma, tokios programos realizavimas būtų visai kitaip sumodeliavęs rytų slavų (galbūt ir lietuvių) modernių tautų formavimąsi. Tačiau siūlymų autorius sako, kad nereikia baimintis. Jo manymu, reikėtų pasikliauti, mes pasakytume, šių etninių grupių geopolitiniu sąmoningumu: „Vakarų Rusijos krašto atplėšimas suponuoja ir neišvengiamą Lenkijos karalystės pasitraukimą;

¹ Teisingiau būtų kalbėti apie baltarusių tarmių kontinuumą XIX a. viduryje, o ne apie kalbą, tačiau patogumo dėlei vartosime būtent šį terminą.

jei egzistuoja atskira Lenkija, tai ar galima mintis apie nepriklausomas Lietuvą ir Mažarusiją, esančias tarp Lenkijos ir Rusijos? Vakarų Rusijos liaudis [narod] labai gerai jaučia, jog jei ji nepriklausytų rusų valstybei, tai vėl būtų priklausoma nuo Lenkijos“².

Tačiau tokia etnokultūrinė programa nesulaukė Kijevo generalgubernatoriaus Ilariono Vasilčikovo pritarimo, kuris jau buvo susidūręs su vadinamuoju ukrainofilų judėjimu. Jis netgi nepritarė vaikų mokymui šia kalba pradinėse mokyklose, o ką jau kalbėti apie atskiro dalyko įvedimą aukštesnėse mokyklose. Tiesa, išimtis buvo daroma katalikų tikybos dėstymui. Vasilčikovas greitai perprato panašių siūlyimų esmę: „Negalima imtis priemonių, vedančių prie dviejų giminiškų genčių atskyrimo ir įteigiančių liaudžiai [narod] mintį apie jos savarankiškumą, atskirą tautiškumą, – mintį, kurios ji iki šiol neturėjo“. Kijevo generalgubernatoriui pritarė ir vidaus reikalų ministras; jis čia išvelgė siekimą pertvarkyti Rusiją federaciniu principu³.

Tuo tarpu Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas aiškiai neišsakė savo pozicijos dėl pateiktų siūlyimų, tačiau jo poziciją galima pamėginti rekonstruoti remiantis išdėstytu čia bei kitur požiūriu į liaudį ir vėlesnius siūlymus. Anot V. Nazimovo, kiekybinė stačiatikių rusų persvara šiame krašte lenkų atžvilgiu gali sudaryti apgaulingą išpūdį⁴. Nors jis sako, kad, nepaisant bandymų sulenkinti, „rusų elementas“ išsaugojo savo tautinį atskirumą nuo „lenkų“, netgi tie, kurie pakeitė konfesiją: „katalikybė ir unija atskyrė jį nuo Stačiatikių Bažnyčios iščių, spėjo atskirti jį nuo rusų tautinės šeimos religinių įsitikinimų ir tiesų prasme, kurias prievarta primetė katalikiška propaganda, bet nebuvo paliestas jų būdas ir papročiai, nei savitas tautinis charakteris, [dabar] susilpnėjęs, bet neužgesęs rusų gyventojų masėse“⁵ ir kad ateityje jie sugebės patys „pareikšti protestą“ prieš neteisėtas bajorijos pretenzijas⁶, tačiau ši

² Nežinomo autoriaus raštas, kurį 1862 m. vasario 25 d. vidaus reikalų ministrui perdavė Aleksandras II, *Rusijos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – RVIA), f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 20–60; tas pats: *Из дел Западного комитета: Свод предложений и выводов*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Русский фонд, 18.241.1.8/1–29 (lapai nenumeruoti).

³ Generolo adjutanto kunigaikščio Vasilčikovo nuomonė dėl rašto, kurį Aleksandras II gavo 1862 m. vasario 25 d. (kartu su vidaus reikalų ministro Valujevo pastabomis): *Из дел Западного комитета: Свод предложений и выводов*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Русский фонд, 18.241.1.8/1–29 (lapai nenumeruoti).

⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus nuomonė dėl [nežinomo autoriaus] rašto turinio, kurį 1862 m. vasario 25 d. vidaus reikalų ministras įteikė carui, ten pat, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 121.

⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. kovo 14 d. raštas vidaus reikalų ministrui, ten pat, b. 339, l. 33.

⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 26 d. raštas liaudies švietimo ministrui, ten pat, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 54.

socialinė grupė, Vilniaus generalgubernatoriaus nuomone, Lietuvoje dar nėra savaveiksmė jėga. V.Nazimovas liaudį, kuri lyginama su vaiku, apibūdina kaip apatišką ar miegančią letargo miegu, gana nuosekliai laiko ją tautiškai neapsisprendusia, galinčia prisidėti tiek prie vyriausybės, tiek prie „lenkų“⁷. Vis dėlto principas *skaldyk ir valdyk*, kaip jau ne kartą rašyta istorinėje literatūroje, nebuvo svetimas ir V.Nazimovui. Kaip žinoma, 1862 m. rugpjūčio mėnesį jis pasiūlė valdžiai paskelbti pareiškimą, kuriame būtų nurodyta: „<...> gerbdami tautų papročius ir valstybiniu nusikaltimu pripažindami bet kokią, netgi moralinę, tautinę prievartą, siekdami suteikti kiekvienai tautai galimybę laisvai ir be kliūčių plėtotis jos užimamuose plotuose būdingomis jai formomis ir būdais, įsakome: vietovėse, kur vyrauja rusai, steigti rusiškas mokyklas, kur vyrauja lietuviai ir žemaičiai, leisti mokytis lietuviškai ir žemaitiškai, o kur daugumą gyventojų sudaro lenkai, mokytis lenkiškai ir t. t.“⁸. Taigi Vilniaus generalgubernatorius siūlė mažinti lenkų kalbos domeną švietimo įstaigose lietuvių ir rusų (o ne baltarusių ir mažarusių) kalbų sąskaita.

Tuo pat metu viešai buvo svarstomi „Liaudies mokyklų steigimo bendrasis planas“ ir „Bendrojo lavinimo mokymo įstaigų statutas“. Šioje diskusijoje išsakytos pozicijos dėl lietuvių kalbos pradinėje mokykloje, lietuvių istoriografijoje jau buvo aptartos daugybę kartų⁹. Ne kartą konstatuota, jog rusiškų mokyklų pedagogų tarybos palankiau nei vietiniai bajorijos lyderiai žiūrėjo į galimybę mokytis lietuviškai, nors buvo ir tokių, kurie visą švietimo piramidę įsivaizdavo tik su dėstomąja rusų kalba (atkakliausiai tokią poziciją gynė Švenčionių gimnazijos direktorius

⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus nuomonė dėl [nežinomo autoriaus] rašto turinio, kurį 1862 m. vasario 25 d. vidaus reikalų ministras įteikė carui, ten pat, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 122; Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 18 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому возманию 1863–1864 г.г. в пределах Северо-Западного края, часть I: Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов, Вильна, 1913, p. 83–84; Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymai (Aleksandro II rezoliucija datuota 1862 m. rugpjūčio 27 d., taigi raštas turėjo būti parašytas anksčiau), ten pat, f. 1267, ap. 1, b.11, l. 34; Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. vasario 1 d. raštas liaudies švietimo ministrui, ten pat, f. 733, ap. 62, b. 1483, l. 51; Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. vasario 18 d. konfidencialus raštas žandarų viršininkui, *Sukilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1863–1864 m.*, spaudai tekstą parengė: L.Aržajeva, Maskva: Nauka, 1965, p. 5.

⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus siūlymai (plačiau apie šį dokumentą žr. išn. 7), RVIA, f. 1267, ap. 1, b.11, l. 34

⁹ Plačiausiai: A.Kulakauskas, *Kova už valstiečių sielas. Caro valdžia, Lietuvos visuomenė ir pradinis švietimas XIX a. viduryje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000, p. 49–71.

Aleksandras Kandidovas¹⁰). Mažiau dėmesio buvo skiriama mokyklų pedagogų tarybų ar visuomenės veikėjų nuostatomis baltarusių kalbos atžvilgiu.

Iš tiesų, kalbėdami apie Vilniaus švietimo apygardos (VŠA) mokyklų pedagogų tarybų poziciją, turime pasakyti, jog čia niekas tiesiogiai nesiūlė mokyti vaikų baltarusiškai. Savo pastabose vietiniai veikėjai, panašiai kaip A.Kandidovas, nebuvo linkę suteikti kokių nors teisių „vietinėms tarmėms“, tik, žinoma, siūlė nuo pradžios mokyti jau ne rusiškai, bet lenkiškai¹¹, nes čia esą visi moka lenkiškai, ko negalima pasakyti apie rusų kalbą, be to, „jokia aukštesnė mintis negali būti išreikšta kalba, kuria kalba vietiniai valstiečiai, nes ji neturi savo literatūros“¹². Vis dėlto būta ir tokių, kurie siūlė mokyti vaikus „vyraujančiu kiekvienoje vietovėje paprastos liaudies dialektu“¹³. Be to, galima įtarti, jog kai kurie visuomenės veikėjai, net ir neprieštaraudami tam, kad vaikai būtų mokomi ir baltarusiškai, dėl susiklosčiusių politinių aplinkybių to nesiūlė. Geriausiai tokią hipotezę iliustruoja Adomo Kirkoro atsiliepimo, kuriame jis gynė dėstomąją lenkų kalbą, sugretinimas su jo veikla ir pažiūromis. Jis, kaip žinoma, atsiliepdamas į Liaudies švietimo ministerijos siūlymus buvo už lenkų kaip dėstomąją kalbą. Tačiau čia reikia atkreipti dėmesį į keletą aplinkybių. Pirmiausia, daugeliui tuo metu atrodė, jog svarbiausias dalykas yra, kuri kalba – lenkų ar rusų – taps vyraujančia švietimo sistemoje šiame krašte. Antra, Kirkoras siūlė leisti vadovėlius ir chrestomatijas „rusų, lenkų, lietuvių ir žemaičių kalbomis“. Kam reikalingos tokios knygos, jei lietuvių (ir žemaičių) kalbos neįsileidžiamos į mokyklą? Tad tikėtina, jog savo atsiliepime Kirkoras pirmiausia omenyje turėjo vidurines mokyklas. Tiesa, jis nepaminėjo baltarusiškų vadovėlių. Tuo tarpu yra žinoma, jog vos keleriais metais anksčiau būtent jis rengėsi leisti šia kalba knygas liaudžiai. Kaip paaiškinti tokias „metamorfozes“? Matyt, problema susijusi su 1859 m. draudimu spausdinti knygas „baltarusių tarme lenkišku šriftu“. Anot Vikentijaus Dunino-Marcinkevičiaus, kurio išverstas į baltarusių kalbą Adomo Mickevičiaus „Ponas Tadas“ ir tapo pretekstu pritaikyti tokį draudimą ne tik ukrainiečių (mažarusių), bet ir baltarusių literatūrai, „Mūsų provincijose iš šimto valstiečių greičiausiai galima rasti 10, kurie gerai skaito lenkiškai, tuo tarpu iš tūkstančio vos ne vos atsiras vienas, mokantis rusų kalbą. Tad išspausdinus kokį nors kūrinių baltarusių

¹⁰ Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ, Санкт-Петербург, 1862, часть II, p. 11–12, 61, 85, 117–118, 151, (Kandidovo nuomonė: p. 45–46).

¹¹ Ten pat, p. 449–450, 452, 460.

¹² Ten pat, p. 450.

¹³ Ten pat, ч. V, p. 509.

kalba rusiškais rašmenimis, galima jį uždaryti į skrynią, nes aukštuomenė, turėdama po ranka rusų, lenkų, prancūzų ir vokiečių literatūrą, neims į rankas prastuomenės knygos, o valstiečiai, net ir norėdami skaityti apsakymus ir pasakojimus, parašytus jų būdai ištaisyti ir skatinančius mokytis, nepažindami rusiškų raidžių, negebės patenkinti savo norų¹⁴. Tad ne tik V. Duninas-Marcinkevičius, bet, matyt, ir Kirkoras lotyniškų rašmenų taikymo draudimą baltarusių kalbai galėjo traktuoti kaip faktišką šios kalbos draudimą. Kad tokios prielaidos nėra visiškai be pagrindo, patvirtina ir pačių rusų valdininkų liudijimai, jog, pavyzdžiui, Mogiliovo gubernijos bajorija buvo pasirengusi prisidėti prie liaudies švietimo tik su sąlyga, kad jis vyks „baltarusių tarme“¹⁵. Nors, žinoma, kiek galima spręsti iš esamų šaltinių, dauguma bajorijos buvo linkusi prioritetą teikti lenkų kalbai.

Atrodo, kad lenkišką švietimo piramidę propagavę Lietuvos bajorai sulaukdavo pritarimo ir Peterburge. Tiesa, ne tose institucijose, kurios priimdavo sprendimus. Įvairioms imperijos mokymo įstaigoms pareiškus savo poziciją švietimo reformos klausimu, šią problemą ėmėsi svarstyti ir Liaudies švietimo ministerijos Mokslo komitetas. Štai čia 1862 m. pabaigoje „lenkai“ iš tiesų išgirdo tai, ko jie siekė. Vienas šio komiteto narių, remdamasis savo žiniomis apie Vakarų kraštą¹⁶, pasiūlė katalikus mokyti lenkiškai ir „į pagalbą pasitelkti vietinę tarmę“, stačiatikius – bažnytine slavų kalba „vartojant rusiškas raides ir aiškinant mokiniams vietinę tarmę“ ir tik vėliau, kai mokiniai išmoks lenkų kalbą, pereiti prie rusų kalbos, lietuvių – lietuviškai ir lenkiškai, bet pradėti nuo pirmosios¹⁷. Iš esmės šie siūlymai reiškė lenkų kalbos kaip vyraujančios šiame krašte pripažinimą. Žinoma, tokia „prolenkiška“ pozicija negalėjo sulaukti Peterburge pritarimo, juo labiau ir pats Mokslo komitetas 1862 m. gruodžio pradžioje pasiūlė tose vietovėse, kur „gyventojai kalba visai kita kalba“ (t.y. Pabaltijo gubernijose ir Lietuvoje), leisti mokytis „vietinėmis tarmė-

¹⁴ Пачынальнікі. 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст., Укладальнік Г. В. Кісялёў, Мінск: Выдавецтва "Навука і тэхніка", 1977, p. 134.

¹⁵ V. Zolotovo raštas apie kaimo mokyklas kai kuriose Mogiliovo gubernijos apskrityse, 1864 m. sausio 9 d., LVIA, f. 567, ap. 23, b. 67, l. 136.

¹⁶ Štai kas buvo rašoma apie lingvistinę situaciją, buvusią Vilniaus ir Gardino gubernijose prieš 15 metų: „Tuo metu vietiniai valstiečiai gana blogai suprato rusų kalbą, o lenkiškai ne tik suprato, bet netgi moteris ir vaikai neblogai kalbėjo. Priežastys buvo tiek artimi kasdieniniai valstiečių santykiai su dvarininkais, tiek ilgaamžė lenkų elemento dominuojanti įtaka, dėl to paprastos liaudies tarmė turi daug lenkiškų žodžių, o iš dalies ir lenkiškas formas“: Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ, Санкт-Петербург, 1863, p. 180.

¹⁷ Ten pat, p. 182.

mis“, o Baltarusijoje ir Mažarusijoje tiek katalikus, tiek stačiatikius pradėti mokyti vietinėmis tarmėmis ir tik vėliau pereiti rusų kalbos¹⁸.

Pačioje 1862 m. pabaigoje–1863 m. pradžioje švietimo reikalai svarstyti Vakarų komitete, parengtos iš pradžių vienos, vėliau – kitos laikinosios taisyklės Vakarų (antrosios – tik Šiaurės Vakarų) kraštui. Tos peripetijos jau pristatytos istorinėje literatūroje¹⁹, tad čia prie jų detaliau neapsistosime. Tik trumpai pasakysime, jog jau parengus pirmąjį laikinųjų taisyklių variantą kažkam buvo kilusi mintis katalikų tikybą nelietuviams (ir žemaičiams) dėstyti rusų kalba, tačiau galutiniame variante, kurį Aleksandras II patvirtino 1863 m. kovo 23 d., buvo numatyta šį dalyką dėstyti „vietine tarne“ (visas kitas mokymas turėjo vykti rusų kalba). Dabar buvo svarbiausia, kaip valdininkai interpretuos terminą „vietinė tarne“. Daug kas priklausė nuo vietinės valdžios.

Vietinės valdžios, visų pirma VŠA globėjo ir generalgubernatoriaus Nazimovo siūlymai kito. VŠA globėjas Aleksandras Širinskis-Šichmatovas 1861 m. ataskaitoje pritarė tikybos dėstymui baltarusiams jų tarne²⁰, nors dar 1861 m. rugsėjo mėnesį siūlė vietoj lenkų vartoti rusų kalbą²¹, 1862 m. balandį tikybos dėstymas vėl siūlomas baltarusiškai²², tų metų pabaigoje – jau rusiškai, nors dabar sakoma, jog būtų galima tikybą dėstyti ir „baltarusių tarne“, tačiau tai būtų pernelyg sudėtinga, nes nėra „vienos visų baltarusių kalbos“²³. 1863 m. pradžioje Širinskis-Šichmatovas tarsi vėl koreguoja savo nuostatas ir sausio 12 d. instrukcijoje pokalbiuose su mokiniais religinėmis temomis leidžia vartoti ne tik rusų kalbą, bet ir „vietinę tarne“²⁴. Prasidėjus „maištui“, VŠA globėjas jau mini tik rusų kalbą dėstant šią discipliną²⁵. Tuo tarpu V. Nazimovas, kaip minėta, 1862 m. vasarą siūlęs įvesti mokyklose dėstymą lietuvių, lenkų, rusų kalbomis, 1863 m. vasario pradžioje jau kiek kitaip formuluoja siūlymus. Mums svarbiausia, kad Gardino gubernijoje ir rytinėje Vilniaus gubernijos dalyje (reikia prisiminti, jog tuo metu Vilniaus generalgubernatoriaus žinioje buvo keturios, o ne šešios gubernijos), t.y. ten, kur, „neskaitant

¹⁸ Ten pat, p. 341–343.

¹⁹ A. Kulakauskas, *Kova už valstiečių sielas..*, p. 90–101.

²⁰ 1861 m. VŠA ataskaita, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 6

²¹ VŠA globėjo 1862 m. rugsėjo 2 d. raštas liaudies švietimo ministrui, ten pat, l. 48.

²² VŠA globėjo 1862 m. balandžio 14 d. raštas liaudies švietimo ministrui, И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху*, Спб., 1901, p. 20.

²³ VŠA globėjo 1862 m. lapkričio 9 d. raštas liaudies švietimo ministrui, LVIA, f. 378, bs, 1862 m., b. 629, l. 40.

²⁴ 1863 m. sausio 12 d. cirkuliaras liaudies mokykloms, LVIA, f. 567, ap. 4, b. 886, l. 52.

²⁵ VŠA globėjo 1863 m. vasario 14 d. nuomonės dėl rašto „Apie pagrindinius liaudies mokyklų nuostatų principus“ kopija, LVIA, f. 378, bs, 1862 m., b. 629, l. 181; LVIA, f. 567, ap. 21, b. 15, l. 21, 22.

miestų ir miestelių gyventojų, visi kiti kalba baltarusių kalba ir beveik pusė jų priklauso Stačiatikių Bažnyčiai“, tikyba dėstyti „vietine baltarusių tarme“²⁶. Skaitant paraidžiui šiuos siūlymus gali susidaryti įspūdis, jog aukščiausia vietinė šio krašto valdžia neturėjo pastovių nuostatų, nuolat keitė savo poziciją, tačiau kai kurios aplinkybės leidžia suabejoti tokia versija. Pirmiausia, 1863 m. vasario 1 d. rašte Vilniaus generalgubernatorius teigia, jog dėl to, kokia kalba reikia dėstyti katalikų tikyba, jis pritariaš VŠA globėjo nuomonei, o šis, kaip minėta, tiek 1862 m. pabaigoje, tiek 1863 m. pradžioje pritarė dėstymui rusų kalba (leidimas vartoti pokalbiuose „baltarusių tarmę“ nėra esminis). Be to, šiame rašte V.Nazimovas siūlo „tarp kaimo gyventojų baltarusių platinti kuo daugiau rusiškų elementorių“. Antra, 1863 m. spalio mėn. instrukcijoje VŠA globėjas liepė sekti, kad katalikams tikyba būtų dėstoma „jų gimtąja kalba, t. y. rusų“, tačiau šiame dokumente nurodoma „atkreipti dėmesį į baltarusių tarmės vartojimą mokykloje: kiek ji naudinga ir būtina“²⁷. Čia matome, kad rusų ir baltarusių kalbos nesuvokiamos kaip alternatyva viena kitai. Tad atrodytų, jog bent jau V.Nazimovas nematė didelio skirtumo tarp siūlymų katalikų tikyba dėstyti rusiškai ar baltarusiškai. Panašiai, matyt, reikėtų vertinti ir Širinskio-Šichmatovo siūlymus. Baltarusių kalba traktuota kaip rusų kalbos tarmė ir jos toleravimas laikytas kaip laikina priemonė, be kurios galbūt negalima išsiversti bendraujant su baltarusiais. Pripažinimų, jog ši kalba yra bent jau pačioje pradžioje būtina bendraujant su mokiniais baltarusiais, galime rasti ir kituose valdžios dokumentuose²⁸.

Tačiau „Laikinosios taisyklės“, kaip minėjome istoriografijoje, buvo iš tiesų traktuojamos kaip laikinosios²⁹. Tokį teiginį patvirtina ir straipsniai spaudoje. Štai Ivano Aksakovo redaguojamas laikraštis „Den“ siūlė suteikti „pilietines teises vietinei baltarusių tarme“, t.y. leisti mokytis iš pradžių baltarusių kalba, o tik po to pereiti prie rusų³⁰.

²⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. vasario 1 d. rašto liaudies švietimo ministriui juodraštis, *LVI*A, f. 378, bs, 1862 m., b. 629, l. 84, 92–93. Originalas: *RVIA*, f. 733, ap. 62, b. 1483, l. 43–56. Šis raštas neblogai iliustruoja V.Nazimovo etnopolitinės programos metamorfozes. Teksto apie tikybos dėstymą baltarusių kalba pirmame variante nebuvo, jis atsirado išbraukus tokią mintį: „Ir nors kai kuriose vietovėse negalima visiškai uždrausti mokytis lenkų kalbos, tačiau tuo atveju kartu turi būti mokoma ir rusų kalbos, kuri skirtingai [nuo lenkų] visiems turi būti privaloma“. Tad šis raštas aiškiai rodo sustiprėjusią antilenkišką Vilniaus generalgubernatoriaus nuostatą.

²⁷ VŠA globėjo 1863 m. spalio mėn. liaudies mokyklų patikrinimo instrukcija, *LVI*A, f. 378, bs, 1862 m., b. 629, l. 200.

²⁸ Bendros pastabos apie kaimo mokyklas Vitebsko gubernijoje, 1864 m., *LVI*A, f. 567, ap. 23, b. 67, l. 41.

²⁹ A.Kulakauskas, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 106.

³⁰ Москва 22 июня, *День*, 1863, № 25; Белорусс, Из Гродненской губернии, ten pat.

Minėtų taisyklių laikinumą patvirtina ir naujojo Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo 1864 m. sausio 1 d. cirkuliaras, kurio pagrindinis tikslas buvo išguiti lenkų kalbą iš mokyklų. Šiuo cirkuliaru vėl leista mokytis „žemaičių kalbos kaip vietinės tarmės“³¹ (žinoma, leista mokytis ir katalikų tikybos), nors to ir nenumatė „Laikinosios taisyklės“. Tuo tarpu dėl tikybos baltarusiams katalikams šiame cirkuliare nebuvo duota jokių nurodymų. Čia tik buvo pasakyta, kad „vietovėse, kur gyvena valstiečiai stačiatikiai, nebūtų mokoma tikybos iš lenkiškų katekizmų“³². Kadangi tikybos dėstymas lietuviams (ir žemaičiams) cirkuliare buvo aptartas atskirai, tai išeitų, jog baltarusiai katalikai ir toliau turi būti mokomi tikybos lenkiškai. Tokia pirštūsi logiška išvada, tačiau, kaip žinoma, vadovautis vien logika, analizuojant biurokratinę susirašinėjimą Rusijos imperijoje, ne visada galima. Tad reikia papildomų argumentų šiai versijai pagrįsti.

Yra bent keletas aplinkybių, patvirtinančių tokią hipotezę. Pirma, M. Muravjovas nesiėmė jokių žingsnių, kad į rusų kalbą būtų išverstas trumpasis katalikiškas katekizmas. Antra, būtent M. Muravjovo nurodymu nuo 1864–1865 m. m. Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose ir progimnazijose, o vėliau ir apskričių mokyklose (taigi iš esmės vidurinėse mokyklose) buvo įvestas katalikų tikybos dėstymas rusų kalba³³. Visuose dokumentuose labai aiškiai buvo sakoma, jog kalbama tik apie šias vidurines mokyklas. Trečia, pradinėms šio krašto mokykloms minėtoji priemonė pritaikyta tik nuo 1865–1866 m. m. ir tas žingsnis žengtas jau naujuoju generalgubernatoriumi tapus Konstantinui von Kaufmanui³⁴. Išimtis padaryta tik lietuviams, ir tai tik pirmaisiais mokslo metais. Šias peripetijas reikėtų aptarti ir šiek tiek detaliau.

Mogiliovo gubernijos mokyklų direktorius Glušickis, gavęs kelis aukštesnės valdžios paklausimus, kaip sekasi išstumti iš mokyklos lenkų kalbą ir kokia kalba dėstoma tikyba, parodė ypatingą uolumą ir tuoj pat

³¹ Istorinėje literatūroje pasitaiko netikslių šio cirkuliario interpretacijų. „Žemaičių kalbos“ leista mokytis „Kauno gubernijos žemaitiškose apskrityse, taip pat ir kitose vietovėse, kur kompaktiškai gyvena lietuvių–žemaičių gyventojai“. Tuo tarpu kartais rašoma, jog Muravjovas leido mokytis šios kalbos tik Kauno gubernijos žemaitiškose apskrityse: A. Kulakauskas, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 106.

³² Копия с циркуляра бывшего виленскаго генерал-губернатора, генерала от инфантерии Муравьева, от 1 января 1864 года, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, spaudai parengė A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 65–67.

³³ Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjo A. Potapovo 1864 m. rugpjūčio 24 d. raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 199, l. 57.

³⁴ VŠA globėjo 1865 m. rugpjūčio 27 d. cirkuliaras, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 239, l. 20; V. Merkys, *Motiejus Valančius: tarp katalikiško universalizmo ir tautiškumo*, Mintis: Vilnius, 1999, p. 671–672.

nurodė nuo 1865 m. sausio 1 d. katalikų tikybą dėstyti rusiškai³⁵. Sunku pasakyti, ar apie šią iniciatyvą buvo informuotas M. Muravjovas. Nors I. Kornilovas naujam Vilniaus generalgubernatoriui rašė, jog apie šį Mogiliovo gubernijos mokyklų direktoriaus žingsnį jis informavo dar M. Muravjovą, tačiau tuo galima ir suabejoti. Mat VŠA globėjas nenurodė nei datos, nei tokio rašto numerio, nėra jo ir šiai problemai skirtoje byloje. Be to, nesunku nutuokti, kodėl I. Kornilovas galėjo Muravjovo neinformuoti apie tokią iniciatyvą. Muravjovas, kaip žinoma, siekė sukcentruoti visą valdžią Šiaurės vakarų krašte savo rankose ir nemėgo jokio kišimosi. I. Kornilovas savo kailiu patyrė, ką reiškia peržengti savo kompetencijos ribas, kai jau minėtą nutarimą katalikų tikybą vidurinėse mokyklose dėstyti rusų kalba pritaikė ir liuteronų tikybos dėstymui Slucko gimnazijoje. Generalgubernatoriaus reakcija buvo griežta – liepta tuoj pat atšaukti šį nurodymą³⁶. Gali būti, kad dar žemesnio rango pareigūno savivalė galėjo sukelti nemenką Muravjovo pasipiktinimą. Tad tikėtina, jog I. Kornilovas tiesiog nepranešė Muravjovui apie šią iniciatyvą. Galėjo jis ir nespėti to padaryti, mat pats sužinojo apie Glušickio nurodymą 1865 m. kovo 16 d., o kovo 25 d. Muravjovas išvyko į Peterburgą ir nebegrižo. Šiaip ar taip, aišku, kad Muravjovas nurodymo visose mokyklose mokyti katalikų tikybos rusiškai nedavė. Tačiau VŠA globėjas I. Kornilovas vėliau nesunkiai įtikino K. Kaufmaną tokio žingsnio reikalingumu.

Tad kyla klausimas, kodėl Muravjovas nepanoro žengti šio žingsnio ir įvesti katalikų tikybos dėstymo pradinėse mokyklose baltarusiams rusų kalba? Viena pagrindinių kliūčių galėjo tapti tautiškumo samprata, kuri XIX a. tradicinėje mąstysenoje pirmiausia sieta su konfesija. Katalikai laikyti lenkais (ar bent jau „potencialiais lenkais“³⁷), stačiatikiai – rusais („potencialiais rusais“). Tokių nuostatų laikėsi ir M. Muravjovas: „stačiatikybė susijusi su rusiškumu, o <...> katalikas ir lenkas yra tapatu“³⁸.

³⁵ VŠA globėjo padėjėjo Serno-Solovjovičiaus 1865 m. kovo 16 d. raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 239, l. 1–2. 1864 m. Mogiliovo mokyklų direkcijos ataskaita, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 1295, l. 501–503. Būta ir daugiau rusų valdininkų, siekusių, kad jau 1864–1865 m. m. liaudies mokyklose katalikų tikyba būtų dėstoma rusiškai: Bielsko miesto ir apskrities karinio viršininko raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 6, b. 1444, l. 1.

³⁶ VŠA globėjo 1864 m. rugpjūčio 1 d. raštas Slucko mokyklų direktoriui; Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. rugpjūčio 9 d. raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 199, l. 27, 34.

³⁷ T.R. Weeks, *Official Russia and Lithuanians, 1863–1905, Lithuanian Historical Studies*, 5 (2001), p. 71.

³⁸ [М. Н. Муравьев], „[Записка] лично представлена Государю в Петербурге 5-го апреля 1865 года“, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, p. 319; [М. Н. Муравьев],

Antroji priežastis greičiausiai buvo susijusi su generalgubernatoriaus požiūriu į valstiečių tautinį susipratimą. Muravjovui, kaip ir daugeliui kitų valdininkų, ypač rūpėjo valstiečių stačiatikių tautiškumas, kuris, jų manymu, buvo stipriai paveiktas lenkiškumo ir Katalikų Bažnyčios. Muravjovas, atmesdamas žurnalo liaudžiai idėją, be kita ko, štai ką rašė: „Šie gyventojai, kurių dauguma išpažįsta stačiatikybę, yra paveikti Romos katalikų dvasininkijos ir dvarininkų, kurie faktiškai visi yra lenkai, išpažįsta stačiatikybę tik nominaliai, įsisavinę, tarp kita ko, kasdieniniame gyvenime Katalikų Bažnyčios apeigas“³⁹. Panašių valstiečių stačiatikių vertinimų oficialiajame susirašinėjime bei spaudoje aptinkame gana dažnai⁴⁰. Blogiausia, valdžios požiūriu, buvo tai, kad netgi stačiatikių dvasininkija, ypač buvę unitų dvasininkai, taip pat buvo paveikti lenkų įtakos. Muravjovas kartu su Vilniaus ir Lietuvos stačiatikių vyskupu Josifu buvo priversti imtis priemonių, kad stačiatikių dvasininkai namie nekalbėtų lenkiškai⁴¹. Ypač Muravjovui buvo būdingas nepasitikėjimas buvusiais unitų dvasininkais. Jis netgi siūlė kai kuriuos iš jų pakeisti atvykėliais iš vadinamųjų vidinių gubernijų⁴² (čia galima išvelgti tam tikras analogijas su valdininkų ir mokytojų „lenkų“ keitimu „rusais“).

„Записка о некоторых вопросах“, p. 315. Tiesa, išimtį jis darė sentikiams, bet čia šios temos neaptarsime.

³⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. lapkričio 30 d. rašto liaudies švietimo ministriui juodraštis, *LVI A*, f. 378, bs, 1862 m., b. 640, l. 93 (cituojamoji vieta juodraštiname variante išbraukta, tačiau tai nėra tiek svarbu, mėginant išsiaiškinti Muravjovo pažiūras).

⁴⁰ A. Storoženkos pranešimas apie Mogiliovo guberniją (1864), *LVI A*, f. 378, bs, 1864 m., b. 1343, l. 1–3; Bendros pastabos apie Vitebsko gubernijos kaimo mokyklas (1864), *LVI A*, f. 567, ap. 23, b. 67, l. 19; Русский, голос из общества (Отрывок из письма в редакцию), *Виленский вестник*, 1866, № 1 ir kt.

⁴¹ Вула „О внушении церковнослужителям употреблять в разговорах русский язык“, *LVI A*, f. 605, ap. 8, b. 310; Новейшие известия из Вильно, *Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал*, Киев, 1864, год второй, том II, ноябрь, отдел IV, p. 280–281; Предложение виленского митрополита Иосифа д. консистории, ten pat, p. 282–283; Пастырское послание минского архиепископа Михаила к духовенству этой епархии, *Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал*, Киев, 1864, год второй, том III, январь, отделение IV, p. 128–128; Предложение митрополита Иосифа Литовской консистории о подвержении духовенству воспитывать своих дочерей во всем по русскому православному образованию, *Вестник западной России. Историко-литературный журнал*, Вильна, 1865, год третий, том II, ноябрь, отделение IV, p. 49–50; Г. Я. Киприянович, *Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского*, Вильна, 1897, p. 422–423.

⁴² [М. Н. Муравьев], „Записка о некоторых вопросах по устройству Северо-Западного края, подана 14-го мая 1864 года“, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, p. 314; Г. Я. Киприянович, *Жизнь Иосифа Семашки...*, p. 441.

Tai, jog valstiečių tautiškumą valdininkai laikė problemišku, rodo ne tik jų retorika, bet ir katalikų katekizmų vertimo į rusų kalbą bei jų platinimo istorija 7-ajame dešimtmetyje. Iš pradžių tiek platesnis, tiek trumpasis katekizmas buvo tik litografuojami, be to, moksleiviams jie buvo išduodami tik „pasirašytinai, laikinam naudojimui“⁴³, kad neplistų už mokyklų sienų. Tiesa, vėliau leista juos ir išspausdinti: platųjį – 1865 m. spalio 8 d., trumpąjį – 1866 m. gruodžio 16 d.⁴⁴ Ne mažiau vaizdžiai šią valdžios baimę, kad rusų kalba platinamas katalikų katekizmas gali padėti Katalikų Bažnyčios prozelitizmui, rodo jau rengiant trečiąjį trumpojo katekizmo leidimą iš Peterburgo atėjęs nurodymas, jog galima „išleisti trečiąjį katekizmo leidimą, tačiau kad ne tik antraštiniame, bet ir kiekviename šio vadovo puslapyje po paskutine eilute būtų išspausdinta: „Trumpasis Romos katalikų katekizmas“⁴⁵. Paprastai sakant, bijoma, kad katalikiškos idėjos, platinamos rusų kalba, gali greitai patraukti į katalikybę ir stačiatikius.

Tad ar galima pavadinti Muravjovą „totalinio rusinimo“ iniciatoriumi ir įgyvendintoju? Jau anksčiau sakyta, kad rusiškame oficialiajame diskurse greta, mes pasakytume, etnolingvistinių vertybių, ne mažiau svarbiu, o veikiau net svarbesniu, valstiečių tautiškumo kriterijumi laikyta konfesija. Tad siekimas „totaliai surusinti“ kitataučius turėjo reikšti mėginimus paversti visus krašto katalikus stačiatikiais. Tokių Muravjovo pastangų iš esmės nematome, nors jis ir džiaugėsi perėjimu į stačiatikybę 1864 m.⁴⁶, tačiau nuoseklios politikos šioje srityje nevykdė. Čia matome, kad netgi kalbos politika nepanaši į siekius visiškai asimiliuoti ne tik kitataučius, bet netgi baltarusius, kurie laikyti trinarės rusų tautos dalimi.

Įteikta 2002 m. gruodžio mėn.

⁴³ VŠA globėjo 1865 m. gegužės 28 d. rašto Vilniaus generalgubernatoriui kopija, LVIA, f. 439, ap. 1, b. 69, l. 9.

⁴⁴ Iš Liaudies švietimo ministerijos 1865 m. gruodžio 8 d. atėjęs raštas VŠA globėjui; Liaudies švietimo ministro 1865 m. sausio 28 d. raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 239, l. 60, 173.

⁴⁵ Liaudies švietimo ministro 1870 m. gegužės 9 d. raštas VŠA globėjui, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 370, l. 98.

⁴⁶ „Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.)“, *Русская старина*, т. 110, 1902, p. 497.

WHAT LANGUAGE IS THE BEST TO TEACH BYELORUSSIANS THE
CATHOLIC RELIGION? (ONE PROBLEM OF CENTRAL RUSSIAN
AUTHORITIES IN THE 19th CENTURY)

Darius Staliūnas

Summary

This article is analysing one dilemma, which the authorities of Russian Empire faced in the Western region in the middle of the 19th century: what language is the best to teach Byelorussians the catholic religion in the state primary schools. Though on the threshold of 1863-1864 uprising authorities in Saint Petersburg were discussing possibility to support the Byelorussian ethnical and cultural development (also introducing Byelorussian as teaching language), however the political elite of the empire rejected such strategy, because they did not recognize the difference of Byelorussian nationality and considered Byelorussians as an integral part of trinomial Russian nation. However, even after suppression of the uprising, the Catholic religion teaching in Russian in primary schools did not start immediately (this took place only under governor-general Constantine von Kaufman from the school year of 1865-1866). The article tries to explain why governor-general of Vilnius, Mikhail Muravjov, did not establish the teaching of Catholic religion in primary schools in Russian. This could be influenced by two circumstances: identification of confession and nationality (Catholicism was identified with Polish nationality, Orthodoxy - with Russian) and for the fear that Catholic catechisms could draw the peasants from Orthodox Church to Catholicism.